

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar
NYELVTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA
Ókortudományi Program

Rubrica Strigoniensis

A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei
(Tézisek)

írta

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

PHD ÉRTEKEZÉS, BUDAPEST 2008
az értekezés témavezetője
Dr. DÉRI BALÁZS
habilitált egyetemi docens

Tézisek

Semmi nem hatotta át olyan mélyen és általánosan a középkori ember, különösképp az írástudó szellemi életét, mint a római liturgia. Túl azon, hogy városai, városrészei vagy falvai egy-egy templom körül épültek, hogy idejét a szentségek és szentelmények vétele, az egyházi év jeles alkalmai és időszakai, a naponként ismétlődő zsolozsmahórák és más szertartások tagolták, hogy képi világa és alapelbeszélései a ritualizált kereszténység szövetébe illeszkedtek vagy azt szőtték tovább, az antikvitás utáni Európa értelmiségje legalább ezer éven át a legközvetlenebb módon töltötte napjának jelentékeny, és kétségkívül legállandóbb hányadát a kultusz végzőjeként.

Ez a kultusz mindenekelőtt egy sokrétű és terjedelmes *szövegkészlet* szerkezeti egységekre foglalt, tér, idő és hangzás szintjén dramatisztizált, meghatározott szereplőkhöz, mozdulatokhoz és tárgyi környezethez kötött elmondását-eléneklését jelentette. Mintegy 1500-ig szinte kizárólag, és azután is túlnyomórészt ezek a tervek és tárgyak adták a képzőművészetek anyagát, ennek az időnek szolgálatára születtek a máig használatos jelölő- és mérőeszközök, és e szövegek tényleges elhangzásának felelt meg, majd ezeket gondolta újra az európai zenetörténet.

Maga a szövegyanyag meghatározza európai kéziratosságunk kezdeteit, és uralkodó marad a korai nyomtatványkorig. Az ebből az időből fennmaradt liturgikus könyvek mennyisége sokszorososan fölülmúlja más, egykorú írott emlékekét, és ez az arány csak szélsőségesebb lehetett akkor, amikor még nem esett áldozatul annyi kódex az utókor értetlenségének vagy szándékos pusztításának. A kéziratári katalógusok számviszonyai alkalmasan érzékeltetik a liturgikus könyvkultúra jelentőségét, de sejteni engedik azt is, hogy kutatása éppen e számviszonyok miatt igényel más módszereket és ismereteket, mint amilyeneket a klasszikus filológia alakított ki általában szórványszerűen hagyományozott szövegek „szerzői eredetijének” megállapításához és megértéséhez.

Ha eltekintünk a római rítus első lejegyzett adataitól, a liturgikus könyvekben csak nagyritkán és kis mennyiségben jelenik meg újonnan eredeti, szerzőhöz köthető alkotás, és amikor rendeltetése szerint bekerül a gyakorlatba, csakhamar az is keletkezési körülményeitől függetlenül illeszkedik a nagyobb szövegegyüttes által neki kijelölt értelmezési tartományba. Az egyes források ezért majdnem mindenestül másodlagosak, és így —legalábbis a klasszikus

szövegkritika szempontjából— érdektelenek. Az egykorú szemlélet azonban nem szétválasztható tételek pusztá gyűjteményének, hanem gondosan kimunkált szerkezetnek érzékelt a bennük foglaltakat, amely éppen az alapjaiban változatlan anyag árnyalataiban, az eredetileg független részek sajátos tartalmi környezetbe ágyazásában, válogatásában és egymásra vonatkoztatásában egyé-
níti a máskülönben érinthetetlen, kánoni szövegeket.

Az így létrejövő szerkezethez kezdettől fogva elválaszthatatlanul kapcsolód-
tak, és a liturgusok szemében idővel a szövegekkel közel azonos fontosságra jutottak azok a járulékos elemek, amelyek a térhasználat, az időben való elhelyezés és terjedelem, a szertartásban részt vevő személyek, tárgyak és a mindezekkel szorosan összefüggő zenei forma által értelmezték tovább az örökséget. Mindezek együtt szilárdultak a kodifikáció idején azzá a tartalomká, amelyet a latin Nyugat saját liturgiájának ismert, és amelynek rögzítése és továbbadása, de mindenekelőtt kiterjesztése nem nélkülözhetette az írásbeliséget. Ennek következtében egészült ki a kultusz szöveganyagát hordozó lejegyzett hagyomány olyan normaszövegekkel, amelyek a legkülönbözőbb módokon és szempontok szerint fejtik ki és szabályozzák a kultusz gyakorlati és elméleti összetevőit.

A *normaszövegek* a szorosabb értelemben vett liturgikus könyvekkel szemben ugyan elsődleges megfogalmazásokat tartalmaznak, és ezért a filológia is nagyobb érdeklődést tanúsít irántuk, de ahol a hagyományozás vonala követhetőnek bizonyul, ott nyilvánvaló, hogy sokkal inkább egyes összetartó szöveg-
csoportok történetének és viszonyának föltérképezése, mint a föltételezhető eredeti helyreállítása a szakember feladata. Kihívást jelentenek ezek a szövegek azért is, mert nyelvi anyaguk az egységes felület mögött olyan, lényegében földolgozatlan szókészletet és frazeológiát tartalmaz, amelynek pontos ismerete nélkül forrásértékük nem aknázható ki és a középkori latinság egyik sokáig ható és kiterjedt rétege is föltáratlanul marad. A filológiai megközelítés tehát a római liturgia normaszövegeinek vonatkozásában nemcsak a források gondozott és értelmezhető alakban való közléséhez nélkülözhetetlen, hanem ahhoz is hozzásegít, hogy a nyelvi megjelenés változatait gondosan követve teljesebben válják megragadhatóvá több mint ezer év kultúrájának akkor legmegbecsültebb területe.

Dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy a középkori Magyarország vezető püspöki székének fönmaradt normaszövegeit elhelyezzem az európai liturgikus könyvtörténet egészében (I.), vázoljam —amennyire a töredékes és többnyire késői forrásanyag lehetővé teszi— a szövegtípus hazai megnyilvánulásainak élethelyzetét és viszonyait (II.), minél pontosabb elemzését adjam a bennük foglalt nyelvhasználatnak (III.), és összegezzem mindazt, amit liturgia-

történeti értelemben mondanak el az általuk rögzített rítusról (IV.). Dolgozatomhoz mellékletben csatlakozik a két ma ismert, önmagát „rubrica” megjelöléssel illető esztergomi ordináriuskönyv és egy szöveggyűjtemény, amely a különbözőféle könyvtípusokban fennmaradt, közvetlenül Esztergomhoz köthető rubrikás hagyomány meghatározó forrásait tartalmazza.

A karoling rendezéstől a Tridenti Zsinatig tartó korszak egyes egyházi központjainak szertartásrendje szerencsés módon egyesítette az egész Európát összefogó gyakorlat őrzését a helyi hagyományok ápolásával: remélem, hogy ennek megelevenítésével egyaránt szolgálatára lehettem a témát egészében tárgyaló nemzetközi tudományosságnak és a magyar középkor iránt elkötelezett olvasónak.

I.

A dolgozatom első részét alkotó három fejezetben a középkori latin rítus normaszövegeinek feldolgozásához javasoltam új szempontokat és módszereket, majd ezek segítségével fejtettem ki egy, a témában megszokottaknál részletesebb és meggyőződésem szerint igazabb tipológiát, amelyet azután a rubrikás műfajokat befolyásoló történelmi folyamatok érzékeltetésével kívántam finomítani és megfoghatóbbá tenni.

Az első fejezetben arra hívtam föl a figyelmet, hogy a rubrikás szövegtípusok egyszerre tárgyai és forrásai a liturgikus filológiának, és ennek megfelelően épp olyan figyelmet érdemelnek filológiai, mint liturgiátörténeti szempontból, a rendszerezésüket a szakirodalomban kísérő bizonytalanság pedig leginkább e két megközelítés öntudatlan keveréséből fakad. Éppen ezért a források csak rájuk jellemző tartalmi elemeit tekintettem a tipológia kiindulópontjának, és az így meghatározott tartalmi csoportokat írtam le mint tiszta műfajokat. E tiszta műfajok tényleges megvalósulásainak vagy keveredéseinek tartalmi összetételét, címadását, szerkezetét, korát, használatát és elterjedtségét elemezve jutottam arra a következtetésre, hogy a rubrikás szövegtípusok meghatározott funkcióknak felelnek meg, és ez a funkció szorosan összefügg az illető szövegeket használó egyházi kultúra állapotával, valamint a rubrikákhoz rendelt és velük együtt alkalmazott szerkönyvek jellegével.

A második fejezetben lehetőleg igyekeztem elvonatkoztatni az egyes tiszta műfajok tényleges megfelelőinek korától, sőt, ahol ez lehetséges volt, eseti kapcsolódásaiktól is. Így a kezdeményszerű és rendezetlenebb ordók, a töredékes

szerkönyvi rubrikák, illetve a mindenképpen gyűjteményes műfajnak számító konszuetudók és ordináriuskönyvek mellett négy nagy tartalmi csoportot vázoltam föl: a tételjegyzéket, a liturgiamaғыarázatot, a ceremoniálét és a direktóriumot. E megnevezéseket terminusként használtam, és nem feleltettem meg közvetlenül az azonos című, és helyenként valóban azonos tartalmú rubrikáskönyveknek. A bemutatott nyolc szövegtípus között így négy egynemű tartalmi kategória jelent meg, és négy olyan további rubrikás műfaj, amelyeknek nagy tér- és időbeli kiterjedtségük miatt szenteltem különálló alfejezetet: bár tartalmuk kevésbé homogén, szerkezetük és élethelyzetük jól körülírható jelenséggé teszi őket.

A harmadik fejezetben ezeket a tartalmi csoportokat, és immár a nekik megfelelő valóságos műfajokat helyeztem el a liturgiátörténetben. Arra a kérdésre kerestem választ, hogy milyen mértékben és formában befolyásolta a rubrikás szöveganyag műfaji változásait a liturgikus írásbeliség és szóbeliség viszonya, a kultusz egykorú értelmezése és kulturális helyzete, s végül a szertartási gyakorlat, különös tekintettel a szerkönyvek használatára. Következtetésem szerint a teljes rítus írásba foglalásához a könyv kultikus szerepének növekedése, a liturgikus hagyomány szöveges és nem szöveges elemeinek kanonizációja és kodifikációja, majd az így megszilárdult szimbolikus nyelv bizonyos mértékű egyénítése vezetett. Az írásbeliség szempontjából ennek a folyamatnak a csúcspontja a XIII–XIV. század szerkönyvi kultúrája, amelynek jellemző rubrikás kiegészülése a négy tiszta műfajt egyesítő ordináriuskönyv, míg a korábbi vagy későbbi normaszövegek az ordináriusok használatához vezető folyamatokról, illetve az ordináriusok létfeltételeinek megszűnéséről árulkodnak. A XIII. század előtti időszakra ezért a tiszta műfajok konvergenciája, a XIV. század utáni időszakra viszont a kevert műfajok —ismét tiszta műfajokhoz vezető— divergenciája jellemző.

Eredményeim a téma megelőző kutatóinak (elsősorban Anton Hänggi, Aimé-Georges Martimort, Edward B. Foley, Cyrille Vogel és Eric Palazzo) munkáihoz képest a következőkben foglalhatók össze. A középkori vagy újkori műfajok visszavetítése nélkül foglalkoztam a normaszövegek összességével, így lehetségessé vált, hogy magából a forrásanyagból vonatkoztassam el a fogalmakat, amelyek segítségével azok csoportokba rendezhetők. A rendszerezés egyik útja a tiszta tartalmi csoportok föllállítása volt, de ugyanilyen mértékben figyelembe vettem, hogy vannak hosszú időn keresztül létező, tartalmukat tekintve összetett, de szerkezeti és történelmi-használati szempontból egységes jegyeket fölmutató, és típust így alkotó szövegek is. A liturgikus könyvek tipológiájával és

történetével foglalkozó szerzők az általam típusnak tekintett műfajoknak csak egyikét vagy másikat ismertetik (általában az ordináriust és a ceremoniálét, esetleg a konszuetúdót), némelyiket —így például az ordót— történelmi, és nem filológiai jelenségként, tehát leszűkített értelemben tárgyalják, egyeseknek pedig figyelmen kívül hagyják szerves helyzetét a rubricisztikában (a tételjegyzékekről és a liturgiagyarázatokról rendszerint más összefüggésben lehet olvasni). A szerzőnyi rubrikák viszonylagos függetlensége a főszövegtől keveseknek keltette föl az érdeklődését, míg a középkori értelemben vett direktorium pusztá létezésének is csak a megfelelő szövegek kiadói tulajdonítanak jelentőséget.

A szövegtípusok egykorú címadásait mérlegelve világossá vált, hogy azok nem a terminológiai bizonytalanságot fokozzák, hanem közelebb visznek az igazabb kategóriák megállapításához: jellemző példának mutatkozott a tulajdonképpeni „breviarium”, de a „consuetudo”, „cerimonia”, „ordo” vagy „directorium” szavak és továbbképzéseik is utalnak azokra a témákra vagy szöveg-szervezési és -használati módokra, amelyek szerint a rubricisztika egyes nagyobb kategóriái megállapíthatók. Mindemelllett az egyes megnevezések tér- és időbeli érvényességi köre kötött, így azokat csak a szöveget használó közeg ismeretében szabad figyelembe venni, és fontos szem előtt tartani azt is, hogy az egyes könyvek viselhetnek részletező vagy egyedi címeket, és hogy ezek a címek öröklődhetnek a tartalom és a szerkezet átalakulásai mellett is.

A normaszövegek vizsgálatából az is kiderült, hogy a rubrikás és a szerzőnyvek között nem húzódik éles határ, így földolgozásuk csak a liturgikus írásbeliség egészének figyelembevételével végezhető el. Előzmények nélkül, és ezért különösen kifejtetten foglalkoztam a tételjegyzékek kérdésével, amelyek a szerzőnyi és a rubrikás szövegtípusok legnyilvánvalóbb kapcsolódását jelentik. Jóllehet ezek a mai olvasót talán a legkevésbé szórakoztatják, végighúzódnak a középkori írásbeliség minden korszakán, legnagyobb részét foglalják el az akkor legelterjedtebb rubrikás műfajnak, és így éppen a maiaktól határozottan különböző liturgikus és könyvhasználati szokások legjobb forrásai. A tételjegyzékek szerepe a szájhagyományos, az írásban egységesedő és a funkcióhoz rendelt szerzőnyveket használó kultuszban egyszerre enged megválaszolni számos olyan kérdést, amely az illető korok további normaszövegeivel és szerzőnyveivel kapcsolatban merül föl.

A tételjegyzékek valóságos súlyuknak megfelelő vizsgálatán kívül azzal kívántam hozzájárulni a liturgikus könyvtörténet jobb megközelítéséhez, hogy annak korszakait nem valamely gépies kronológia szerint és nem is a világi eseménytörténetet követve határoztam meg, hanem kifejezetten a könyv- és

szöveghasználat változásából, a középkori liturgia írott és tárgyi forrásaiból következtettem az egyes időszakok írásbeliségét leginkább befolyásoló tényezőkre. A tipológiai fejezethez hasonlóan itt sem törekedtem tartalmilag egyenmű és azonos fölépítésű alfejezetekre: míg a rubricisztika egyes műfajai valóban egy-egy liturgiátörténeti korszakhoz rendelhetők, addig a szóbeliség, a differenciált könyvhasználat, a centralizáció-decentralizáció kérdésével vagy a kultusz egyes elemeinek értelmezői helyzetével különféleképpen, de több alkalommal vagy önállóan kellett foglalkoznom.

Mivel dolgozatom első részében a rubrikás műfajokkal szemben azt a kényszerű követelményt támasztottam, hogy tartalmuk nagyobb részét ne szerkesztői szövegek tegyék ki, végeredményben az ordináriuskönyvet jártam körül, és nem volt alkalmam illő alapossággal kitérni a rituále, és még inkább a pontifikále hasonlóképpen összetett filológiai és liturgiátörténeti helyzetére. E könyvtípusok bevonása azonban —ha a mondott szempontok szerinti földolgozásuk nélkül nem is lehet teljes a normaszövegek tipológiájáról és történetéről alkotott kép— már mindenképpen átvezet a szerkesztők világába, és végeredményben a liturgikus könyvkultúra monografikus bemutatását tenné szükségessé. Ettől eltekintve is bízom abban, hogy elégségesen sikerült fölhordanom azt az alapot, amelyen a magyarországi rubrikás szöveggyűjtemény töredékei élesebb körvonalakkal, de egyszersmind árnyalatokban gazdagon fognak kiemelkedni. Első és leginkább elméleti fejezeteim igazságának egyben próbája is volt, hogy a benne foglaltak milyen sikerrel alkalmazhatók egy részgyűjtemény ténylegesen fennmaradt normaszövegeire.

II.

A dolgozatom második részét alkotó három fejezetben a tipológiai részben meghatározott rubrikás szövegtípusok fennmaradt esztergomi emlékeit mutattam be főként filológiai szempontból, nem térve ki a szorosabb értelemben vett nyelvi és a liturgikai elemzés kérdéseire. Az anyag töredékes voltát figyelembe véve nem történeti sorban tárgyaltam a fennmaradt dokumentumokat, hanem a teljesebb, biztosan központi forrásoktól haladtam a nehezebben azonosítható vagy rendszerezhető források felé, hogy az utóbbiak véletlenszerű adatai és tulajdonságai tágabb összefüggésbe helyezhetők és így helyesen értelmezhetők legyenek. Ugyanezt igyekeztem elősegíteni azzal, hogy az esetlegesen fennmaradt eszter-

gomi anyagot egy teljesebb, az előzőleg ismertetett európai párhuzamokból sejtethető írásbeliség részének tekintetem.

Az első fejezetben az ezredforduló utáni középkor legjellemzőbb rubrikás műfaja, az ordináriuskönyv négy hazai emlékét vettem sorra, majd értékeltem a szakirodalomban vagy a katalógusokban szereplő, magyarországi rubrikáskönyvekről szóló további híradásokat. Az egyes alfejezetek elején ismertettem a forrást eredeti önmegjelölése, tartalma, szerkezete és eredete (kora és használója) szerint, majd azt igyekeztem megállapítani, hogy az egykori magyarországi rubrikás szöveganyag egészére vonatkozólag milyen tipológiai és történeti következtésekre ad alkalmat. Gondolatmenetem mindvégig arra alapult, hogy a középkori magyar liturgiátörténet alig több, mint száz utolsó évből fennmaradt könyvek nemcsak saját koruk és úzusuk forrásai, hanem —ha helyesen értelmezzük őket— egy összefüggő hagyomány leágazásainak bizonyulnak, amelyek kapcsolatot tartanak egymással és önmagukban is fölfejteti, vagy legalábbis azonosítani engedik az ismert alakjukhoz vezető szövegtörténet rétegeit — ezek a rétegek pedig legalább a XIV. századig vezetnek vissza.

A második fejezetben azokra a rubrikás szövegtípusokra tértem ki, amelyek 1000 és 1600 között a latin rítusterület más egyházaiban használatban voltak és ezért feltételezhető, hogy egykor Magyarországon is ismerték őket. Előbb az ordináriuskönyveinkben szórványosan föllelhető liturgiamaғыarázó részletek alapján jutottam arra a következtetésre, hogy a hasonló tárgyú jegyzetek valaha nagyobb bőségben fordulhattak elő a hazai rubricisztikában, és hogy a műfaj külföldi klasszikusainak ismerete mellett a magyar klérus egyes tagjai önállóan is alkalmazták azok értelmezői módszerét, majd az egyetlen magyarországi forrásban fennmaradt liturgiamaғыarázat, a *Micrologus* viszonyát próbáltam tisztázni hordozójához, a Pray-kódexhez, és rajta keresztül az esztergomi liturgiátörténethez. A második alfejezetben arra a következtetésre kellett jutnom, hogy a középkor végének jellegzetes normakönyvei, a direktórium és a ceremoniále csak jelentős késéssel, illetve egyáltalán nem jelentek meg Magyarországon: a török hódoltság és a reformáció terjedése hosszú időre visszavetette és elszigetelte Európa kevésbé hányatott sorsú területeitől a magyar egyházi életet, helyreállítása pedig már a saját rítus, így az önálló rubrikáskönyvek föladásával járt együtt. A nálunk a XVII. század óta használatos direktóriumok már nem a saját ünnepekre korlátozódott helyi hagyományt őrzik, hanem a klerikusok kényelmét szolgálják.

A harmadik fejezetben egy, az esztergomi szerkönyvekben fennmaradt rubrikaanyag összevetésével rekonstruált, XI–XIV. századi, magyarországi szer-

kesztésű ordógyűjtemény jellemzése és azonosítása volt a célom. Először azt a hat forrást mutattam be, amelyeket e forrásanyag helyreállításához használtam, és kitértem arra is, hogy miért tekinthetők jellemzőnek éppen ezek a szerkönyvek az esztergomi liturgiátörténet egészére. Ezután első komolyan értékelhető rubrikás forrásunk, az úgynevezett Hartvik-agenda egyetlen változatban fennmaradt néhány ordójának liturgikus tartalmát elemeztem a későbbi esztergomi rítushoz fűződő viszonyuk szempontjából. A harmadik alfejezetben az általam összeállított, szinoptikus rubrika-táblázat tanulságos részleteit értelmeztem, és vontam le belőle következtetéseket az ordókat fönntartó források szerkesztési szempontjaira vonatkozólag. Végül az így rekonstruált alapszöveg hordozójaként azonosítottam egy föltételezhető esztergomi „ős-pontifikálét”, amelyet véleményem szerint a XI. században, az esztergomi rítus első kodifikálásakor szerkesztettek a főszékesegyház közvetlen környezetében a Német-római pontifikále adta műfaji mintát követve, de alkalmazva az újabb római gyakorlat számos szövegválasztását is. Ez a könyv lehetett az antifonále és a szakramentárium mellett a központi magyar liturgikus szokásrend legfőbb normaszövege a XIV. századig.

Eredményeim a téma, illetve e források megelőző kutatóinak (mindenekelőtt Dankó József, Kniewald Károly, Mezey László, Radó Polikárp, Szendrei Janka, Dobszay László, Török József és Madas Edit) munkáihoz képest részben egyes elsődleges források föltárásában ragadhatók meg, részben az alkalmazott módszerek járulékos hozadékai.

Tudomásom szerint elsőként kíséreltem meg szélesebb összefüggésben együtt látni és láttatni az esztergomi rítus normaszövegeinek fennmaradt korpuszát. Saját kiadásom alapján elemeztem az Esztergomi és az úgynevezett Szepesi ordináriuskönyvet, fölhívtam a figyelmet az eddig elhanyagolt Telegdi-féle ordinárius jelentőségére, és fölvetettem néhány szempontot az Egri ordinárius továbbkutatásához. Tisztáztam, hogy mai tudásunk szerint milyen mértékben és módon lehetett jelen a liturgiagyűjtemények irodalma a középkori Magyarországon, és hogy számíthatunk-e újabb fölfedezésekre a koraújkori forrásanyag vizsgálatában. Végül szintén saját kiadásom alapján kimutattam, hogy létezett az utóbb elvesztett esztergomi „ős-pontifikále”, megjelöltem műfaji mintáját, bemutattam jellemzőit, és részletesen is tárgyaltam a belőle megmaradt, az évkörhöz kapcsolódó ordósorozat filológiai tanulságait.

Járulékos eredménye ennek a munkának, hogy biztosabb elvi alapokra helyezte a középkor-végi rubrikáskönyvek retrospektív forrásként való fölhasználását, és mindenekelőtt az, hogy új, megalapozott fölfedezésekkel gazdagította a

magyar kéziratosság becses emlékeinek, különösen a Hartvik-agendának és a Pray-kódexnek kutatását.

Ha eredményeim egyike vagy másika módosításra, árnyalásra is szorul, helyenként pedig nem volt elég az eddigi munka a végleges ítélethez, biztos vagyok abban, hogy a rubrikás szövegek összehasonlító filológiai vizsgálata termékeny módszer, amelyet még sokan alkalmazhatnak sikerrel újabb magyarországi és külföldi forrásokra.

III.

A dolgozatom harmadik részét alkotó fejezetekben a magyarországi rubrikás források nyelvhasználatának jellemzőit mutattam be és értelmeztem. Az elemzés forrását az általam kiadott esztergomi normaszövegek adták, de helyenként tekintettel voltam más magyarországi emlékekre és egyes külföldi párhuzamokra is. A nyelvi jelenségek között megkülönböztettem a szóhasználat körébe tartozókat, az alak- és mondattani természetűeket, s végül az írásmód sajátosságait.

Az első fejezetben előbb a munkám folytatásaként tervezett glosszárium összeállításának elveit fejtettem ki és magyaráztam meg. Részletes tanulságokkal majd maga a szójegyzék szolgálhat, de fontosnak tartottam kiemelni, hogy a szóhasználat földolgozása tárgyi, történeti és stilisztikai szempontok rögzítését kívánja meg, mert a kifejezőképeslet nemcsak a szövegek megértését segíti, hanem forrása lehet a rubrikás szövegtörténetnek és rajta keresztül a liturgiátörténetnek is. Ezt kívántam érzékeltetni a fejezet második alfejezetében a rubrikás szókészlet forrásonkénti megoszlásával. A szövegemlékek csekély száma és annál is gyérebb földolgozottsága miatt az itt tett megállapítások inkább a téma kutatásának lehetséges irányát jelölik ki, mint végleges és lezárt eredménnyel szolgálnak. Mindenesetre igazolható, hogy a rubrikás terminológia a középkorban rítushoz és korhoz kötődik. Ez a fölfedezés egyrészt a régibb liturgikus hagyományok egyénítésének egyik újabb eszközét és hordozóját fedi föl, másrészt a forrásanyagban való tájékozódáshoz jelent újabb, megbízható útmutatót. A fejezet záró, történeti szakaszának legfőbb tanulsága, hogy a magyarországi rubrikás szókészlet két főbb történeti rétegre bontható. A korai források terminológiája az „órómai” normaszövegek posztkaroling alkalmazásaiból táplálkozik, és még nem alkot önálló, csak a rubricisztikára jellemző szaknyelvet. Noha előfordulnak benne a későbbi nyelvszokást megelőlegező kifejezések és a XII. század utáni források túlnyomórészt el is hagyják a régies fordulatokat,

ez a nyelvezet egészében még a homiletika részét képező liturgiamaғыаразат jegeit viseli magán, és sem részletességre, sem leíró pontosságra nem törekszik. A tényleges, kevésbé stilizált magyarországi rubrikás szakszókincs legkorábban a XIV. században alakul ki, a XV. századra viszont véglegesen megállapodik, és a XVI. század második feléig, vagyis a katolikus restauráció kibontakozásáig nagyfokú egységességet mutat.

A második fejezetben számos példa segítségével rendszereztem a fönnmardt rubrikás szövegek, különösen az önálló nyelvezetet képviselő ordinárius-könyvek alak- és mondattani rendhagyóságait. A középkori és az egyházi latin-ság történeti és stilsztikai rétegeinek nagy számát figyelembe véve mindazon vonásokat rögzítettem, amelyek a klasszikus leíró nyelvten szempontjából helytelennek látszanak. A megfigyelt jelenségek értelmezésekor arra a következtetésre jutottam, hogy a kiforrott magyarországi rubrikás nyelv megőrzött néhány, az egykorú középlatin írásbeliségre már nem jellemző, „meroving” tulajdonságot, amely a XV–XVI. század egyházi műveltségét tekintve csakis az európai rubricisztika VI–VIII. századi kezdeteinek öröksége lehet ezekben a szövegekben. Az ordináriusok sajátos szintaxisának legtöbb különossége hagyományozásuk módjából, a szövegek állandó módosításából és újramásolásából érthető meg, végül a további rendhagyóságokat joggal vezetjük le a szövegeket használó közösség beszélt latinjából.

A harmadik fejezetben azokat a helyesírási elveket ismertettem és indokoltam meg, amelyeket a rubrikás szövegek kiadásakor követtem, majd a kiadásban nem követett, de rögzítésre érdemes írásmódokról számoltam be. Előbb a korabeli liturgikus források szóalak-szintű helyesírását rendszereztem. Megállapítottam, hogy a korabeli helyesírás kevésbé szabályozott, mégis igen egységes, mert a normatív írásmódtól leginkább a középkori kiejtés néhány jellemzőjének következetes megjelenítésében tér el. Az egyéni vonások kisebb hányadát „hiperkorrekt” szóalakok teszik ki, amelyek egyébként kevésbé jellemzők a korai, mint a későbbi forrásokra, és leginkább a héber vagy görög átvételekben, illetve a tulajdonnevekben fordulnak elő. Néhány fonetikai jelenség bemutatásán kívül röviden kitértem a görög kölcsönszavak írott hagyományt, máshol viszont bizánci ejtést követő írásmódjaira is. A második alfejezetben a liturgikus források központoszási gyakorlatáról szóltam, amely a helyesírásnál is inkább következetes, és véleményem szerint kiváló forrása a középkori liturgusok nyelvszemléletének és mondattani érzékelésének, így alkalmazott formában, de a kritikai kiadásban is követésre méltó. A rubrikáskönyvek tördelése és oldalképe szintén a szövegek modern megjelenítésekor vehető figyelembe haszonnal.

Hasonló forrásokkal nyelvhasználati szempontból tudomásom szerint még senki nem foglalkozott, így dolgozatom harmadik fejezete teljes egészében új oldalról közelítette meg a témát (ugyanakkor sokat merítettem többek között Peter Stotz és Herman József munkáiból, valamint Déri Balázs fölvetéseiből). Éppen az előzmények hiánya teszi, hogy a földolgozott anyagot még számos forrás gyarapíthatja, így megfigyeléseim esetleg árnyalásra vagy módosításra szorulnak. Ennél is fontosabb azonban, hogy a magyarországi rubrikás nyelv csak apró szelete annak a nyelvi kultúrának, amelyet az európai liturgikus vonatkozású szövegek szókészlete, mondattana és írásmódja jelent. Az itt megkezdett munka akkor válhat teljessé, ha a külföldi forrásanyag hasonló szempontú elemzéseivel egészül ki. Ez egyrészt a római rítus normaszövegeinek pontosabb megértését tenné lehetővé, másrészt széles körben fényt derítene az egyes korszakok és egyházak szaknyelvi jegyeinek egységére vagy különbözőségére, egyben a rubricisztikájuk közti történeti és intézményes kapcsolat részleteire.

IV.

Dolgozatom negyedik, befejező részében az Esztergomi ordináriuskönyv és az annak egyik elveszett előzményéből kivonatolt, úgynevezett Szepesi ordináriuskönyv biztosan a főszékesegyházra érvényes tartalmát összegeztem liturgiátörténeti szempontból. A korábbi rubrikás források a sajátosan esztergomi gyakorlatról keveset mondanak, ezért földolgozásuktól ez esetben eltekintettem. Az ordináriuskönyvek tartalmának főbb hangsúlyait figyelembe véve az ünnepek hierarchikus viszonyára, a liturgikus szereposztásra, a korabeli egyházzenére és a térhasználatra vonatkozó adatokat kivonatoltam. Az így létrejött gyűjtemény nem mindig adott alkalmat újszerű és jelentékeny következtetések levonására, de mindenütt megkönnyíthette a társtudományok művelői számára a vizsgált források használatát azáltal, hogy a folyamatos olvasáskor elszigetelten megjelenő részleteket a teljesség igényével összegyűjti, áttekinthetően rendszerezi, és —ahol erre mód van— összefüggéseiket is föltárja.

Az első fejezetben az ordináriuskönyvek tulajdonképpeni tárgyát, a naptárszervezést ismertettem. A rubrikák mögött meghúzódó hagyomány elméleti és intézményes alapjai után a liturgikus napok típusait vettem sorra, minden esetben kitérve a köztük mutatkozó átmenetekre és az azonos kategóriákon belül érvényesülő finom különbségekre is, amelyek annak idején megakadályozták a liturgikus kalendárium általános elveket követő szabályozását. Ezután az esz-

tergomi liturgikus élet kánoni rétegének határterületeivel, a lényegében votív, mégis kötelező szertartásokkal foglalkoztam.

A második fejezetben a szolgáltatókra és öltözetükre vonatkozó adatokat rendszereztem. Az egyes alkalmak összehasonlítható asszisztenciarendje alapján a szertartások egyes kiemelt szolgáltatóinak rangja, száma és öltözete alapján próbáltam megrajzolni az egykori gyakorlat körvonalait. Következtetésem szerint a celebráns és a korátorok száma és öltözete az ünnepek és a szertartások méltóságának árnyalt megkülönböztetését szolgálta, a szolgáltatók kijelölése viszont csak kiemelkedő esetekben volt hierarchikus szempontú: más-kor inkább a liturgikus közösség munkamegosztását és a fiatal szolgáltatók gyakorlati képzését tartotta szem előtt. A székesegyházi kar egyes tagjainak liturgikus szerepéről, illetve a magukról az egyes liturgikus szerepekről készült összeállítás nem alkalmas arra, hogy teljes képet adjon az esztergomi káptalan és az általa foglalkoztatott klérus, valamint az iskola gyakorlatáról, más, teljesebb forrásokkal kiegészítve azonban hasznos segédletként tanúskodhat a székesegyház korabeli életéről.

A harmadik fejezet a zenei tárgyú adatok két legfontosabb típusát, a dalmutalásokat és az előadásmódra vonatkozó rubrikákat vizsgálta. A kéziratos előzményekben föltételezhető hangjelzett tételek ismertetése után a Benedicamusok, az állandó szövegű himnuszok, a Kyriék és a Sanctusok dallamváltozatainak liturgikus használatát elemeztem. Következtetésem szerint az ordinárium-tételek dallamválasztása további eszköz volt az egyes liturgikus alkalmak sajátos természetének jelölésére, méltóságuk megkülönböztetésére még olyan helyzetekben is, amelyekben a differenciálás egyetlen más módja sem mutatható ki. Az előadásmódról szóló alfejezetben az antifónák duplikálásának az újkori szabályoknál bonyolultabb rendszeréről szóló utalásokat értelmeztem, majd néhány kisebb jelentőségű adat földolgozása mellett az orgona használatának különféle eseteit tárgyaltam. Az áttekintés nyomán világossá vált, hogy az orgona ekkor nem elsősorban kísérő- vagy szólóhangszer, hanem a nagyobb ünnepélyességet fejezi ki, gyakorlati szerepe pedig leginkább az egyes szöveges tételek dallammal való helyettesítése volt processziók alkalmával és az alternatív gyakorlatban. Az egyes tételekről szóló összeállítás az egyházi év rendhagyó énekeinek egykorú megszólaltatási módját ismertette.

A negyedik fejezetben a Szűz Mária és Szent Adalbert-székesegyház elpusztult épületgyűttesének legfontosabb korabeli forrásaként nyúltam az Esztergomi ordináriuskönyvhöz. Az egyes térszakaszokra és berendezési tárgyakra vonatkozó szórványos utalások, a mozgást jelentő igék megfigyelése és a na-

gyobb, a tér egészét kihasználó processzionális mozzanatok segítségével a templom négy padlósíkjaként azonosítottam a szentély, az előszentély, a kórus és a hajó magasságát, következtettem egy tágas előszentély egykori meglétére, azonosítottam a Szent Kereszt, a Boldogságos Szűz, majd Szent Fábián és Sebestyén vértanúk oltárának helyét. Meghatároztam, hogy hol lehetett a keresztút, és bizonyítani igyekeztem, hogy a Mária-oltárhoz kiépített, másodlagos kórus csatlakozott, illetve hogy a lettnernek két kapuja volt, közöttük a rekesztővel érintkező vagy az alatt épült Szent Kereszt-oltárral. Az ezeken kívül megfogalmazott föltételezéseimet további kutatások kell, hogy megerősítsék vagy elvessék.

A fejezetek sajátos tárgyából és módszeréből következőleg eredményeimet nincs mód összevetni a téma megelőző kutatóinak munkásságával. Hasonló elemzésre magyar forrással kapcsolatban tudomásom szerint mindeddig csak Dobszay László vállalkozott az Egri ordináriuskönyv magyar fordításának szoros szövegkommentárként kidolgozott jegyzeteiben, illetve az esztergomi rítusról készült összefoglalásának nagyrészt szintén az Egri ordináriusra építő egyes, ceremoniális tárgyú részleteiben (külföldi témában főként Jacques Pycke, az utolsó fejezettel kapcsolatban Marosi Ernő nevét kell még megemlítenem). Mivel az általam vizsgált források szövegkiadása mindeddig egyáltalán nem vagy csak rendkívül gyöngé szövegminőségben állt a kutatók rendelkezésére, az eredeti nyomtatványok, illetve kézirat teljes körű tartalmi földolgozása pedig gyakorlatilag lehetetlen, lehetőségem volt és kénytelen is voltam előzmények nélkül dolgozni. Következtetésem jelentős része azonban rendelkezett párhuzamokkal más diszciplínák kutatástörténetében, egyes alfejezeteimet pedig —mint a bevezetőben fogalmaztam— inkább kidolgozott tárgymutatónak, mintsem következtetésekhez vezető tanulmánynak szántam. Mindezeket, és velük együtt a köztük esetleg föllelhető, tényleges eredményeket szeretettel ajánlom az érdeklődők jóindulatába.

* * *

A teljes dolgozat elérhető az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Doktori és Tudományos szervezési Hivatalában, a nevezett kar Ókortudományi Intézetének Harmatta János Könyvtárában, valamint a világhálón a http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml címen. A szerző szívesen fogadja az olvasók kérdéseit, észrevételeit és kritikai megjegyzéseit a foldvarymiklos@hotmail.com elektronikus levélcímen.

